

<https://doi.org/10.18778/0208-6034.19.03>

Lucyna Domańska

BADANIA NAD EPOKĄ KAMIENIA

Do roku 1971 kierownikiem Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego był prof. dr hab. Konrad Jażdżewski. W tym samym okresie Profesor pełnił również funkcje dyrektora Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi oraz, do roku 1961, kierował najpierw łódzkimi placówkami Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a później Zakładem Archeologii Polski Środkowej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN.

Osoba Profesora stawiała Łódź w rzędzie ośrodków wiodących w zakresie badań nad epoką kamienia w Europie. Jego zainteresowania tą epoką sięgały lat międzywojennych. Na ten właśnie okres przypadają najważniejsze osiągnięcia Profesora w zakresie badań nad kulturą pucharów lejkowatych i kulturą lendzielską. Po 1945 r. badania te były kontynuowane przez niektórych Jego uczniów oraz współpracowników. W latach pięćdziesiątych poszerzono znacznie zestaw problemów badawczych realizowanych w naszym ośrodku. Badaniami objęto też starsze okresy, a mianowicie paleolit i mezolit.

Trudno jest mówić o konkretnym programie badawczym Katedry w tym okresie, prawie wszystkie prace były finansowane ze środków pozauniwersyteckich. Uczniowie i współpracownicy Profesora zajmujący się epoką kamienia byli etatowo związani z Muzeum lub Polską Akademią Nauk. Niektórzy z nich, jak prof. dr hab. Maria Chmielewska czy prof. dr hab. Waldemar Chmielewski byli okresowo pracownikami kontraktowymi Uniwersytetu Łódzkiego. Z etatami tymi łączyła się dydaktyka z zakresu epoki kamienia.

W ostatnim dwudziestolecu zainteresowania Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego związane z epoką kamienia koncentrowały się na dwu głównych problemach badawczych:

- A. rozpoznaniu osadnictwa mezolitycznego we wschodniej części Pomorza,
- B. neolityzacji Niżu Europy Środkowej.

Pierwszy z tych problemów realizowany był samodzielnie przez naszą Katedrę, drugi zaś wspólnie z Zakładem Badań Kujaw Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza kierowanym przez prof. dr hab. Aleksandrę Cofta-Broniewską.

BADANIA KATEDRY ARCHEOLOGII UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO NA POMORZU WSCHODNIM

Badania nad epoką kamienia na Pomorzu podjęto w roku 1975. Zakres terytorialny tych studiów wynikał z zainteresowań KA UŁ wschodnią częścią Pomorza, a przede wszystkim obszarem Borów Tucholskich. W pierwszej kolejności zdecydowano się na rozpoznanie mezolitu tej sfery, co związane było z zainteresowaniami pracowników Katedry. Przygotowany wówczas program badawczy zakładał w pierwszej kolejności rozpoznanie powierzchniowe osadnictwa mezolitycznego na Pomorzu Wschodnim, następnie przeprowadzenie badań wykopaliskowych na najciekawszych punktach, a w dalszej kolejności opracowanie monograficzne mezolitu tej części Polski.

W pierwszym etapie badań prace archeologiczne skoncentrowano w części nadmorskiej omawianego obszaru, gdzie już w 1975 r. rozpoczęto wykopaliska na stanowisku Jastrzębia Góra 4, woj. gdańskie. Stanowisko to odkrył prof. dr hab. Waldemar Chmielewski i informacje o nim udostępnił Katedrze Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Stanowisko 4 w Jastrzębiej Górze położone jest na północno-zachodnim skraju Kępy Swarzewskiej w zatorfionej obecnie dolinie Czarnej Wody. Było ono badane przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1975–1977 i w 1980 r.¹

Inwentarz z Jastrzębiej Góry 4 zajmuje ważne miejsce wśród zespołów postmaglemoskich Niżu Polskiego. Za jego cechy charakterystyczne uznać należy²:

¹ „Informator Archeologiczny. Badania 1975” [Warszawa] 1976 [dalej IA] 75/76; IA 76/77; IA 77/78; IA 80/81.

² L. Domańska, *Przyczynek do studiów nad kulturą Maglemose*, „Archeologia Polski” 1978, t. 22, s. 329–251; te same, *Wybrane zagadnienia krzemieniarstwa strefy nadmorskiej w epoce kamienia*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk 1983, s. 217–228; te same, *Selected problems of coastal zone flint industry in the stone age*, „Archaeologia Interregionalis” 1986, t. 7, s. 233–245; te same, *Elements of a food-producing economy in the Late Mesolithic of the Polish Lowland*, [w:] *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the third international symposium*, Edynburg 1985, s. 447–455; te same, *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie późnego mezolitu*, [w:] *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, red. A. Cofta-Broniewska, Inowrocław 1988, s. 29–43; te same, *Preliminary results of an analysis of the tool distribution at Late Mesolithic sites in the Polish Lowland*, [w:] *Social Space. Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*, red. O. Gron, E. Engelsted,

- 1) technikę wiórową opartą na jednopiętowych rdzeniach wiórowych najczęściej niezaprawianych, stożkowych i podstożkowych,
- 2) smukłe i niezwykle regularne wióry,
- 3) liczne skrobacze, drapacze i okazy łuskane w grupie narzędzi,
- 4) skład grupy zbrojników: trójkąty nierównoboczne z retuszem trzeciego boku, zbrojniki z retuszowaną podstawą, ostrza typu Nowy Młyn, trójkąty pieńkowskie i chojnickie oraz trapezy,
- 5) znaczną rolę techniki łuszczeniowej związanej z wykorzystaniem lokalnej odmiany bałtyckiego krzemienia narzutowego, tzw. krzemienia pomorskiego.

Zespół ten wykazuje najsilniejsze powiązania z innymi stanowiskami z rejonu Pobrzeża Kaszubskiego i Słowińskiego. Wszystkie one zaliczane są do grupy pomorskiej zespołów związanych z tradycją postmaglemoską³. Spośród tych stanowisk właśnie Jastrzębia Góra 4 dostarczyła najbardziej reprezentatywnego dla tej strefy inwentarza krzemienno-krzemianowego, który najlepiej pokazuje specyfikę mezolitu wschodniej części strefy nadmorskiej.

W ramach wspomnianego programu badawczego w roku 1978 grupa pracowników i studentów Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Kmiecńskiego przeprowadziła weryfikacyjne badania powierzchniowe na obszarze Kępy Ostrowskiej⁴. Badania te wskazały na istnienie w tym rejonie szczególnie bogatego osadnictwa mezolitycznego związanego z tradycją postmaglemoską. Potwierdziły one także odrębność kulturową wschodniej części strefy nadmorskiej w okresie mezolitu, spowodowaną prawdopodobnie naturalną izolacją tych społeczności od strefy pojezierno-wielkodolinnej Niżu Polskiego.

W ostatnich latach intensyfikacja badań w rejonie Borów Tucholskich doprowadziła do odkrycia tam szeregu nowych stanowisk związanych z epoką kamienia⁵. Za najciekawsze uznać należy odkrycie poziomów mezolityczno-neolitycznych na stanowiskach wielokulturowych Odry 2⁶

I. Lindblom, Odense 1992, s. 55–59; te same, *Udział komponentu maglemoskiego w rozwoju kulturowym późno mezolitycznych społeczeństw Pomorza w świetle badań na stanowisku Jastrzębia Góra 4*, woj. Gdańsk, „Acta Universitatis Lodzianae” 1992, Folia archaeologica [dalej AUL, F. arch.] 16, s. 61–70; M. Gogolewski, *Studium porównawcze krzemieniarstwa społeczeństw mezolitycznych Pobrzeża Kaszubskiego i Bornholmu*, 1985 [maszynopis pracy magisterskiej przechowywany w KA UŁ]; Z. Radzikowska, *Mezolit lewego dorzecza dolnej Wisły*, 1973, [maszynopis pracy magisterskiej przechowywany w IA UW]; S. Ruda, *Obozowisko późno mezolityczne z Jastrzębiej Góry stan. 4*, woj. gdańskie [AUL, F. arch. – w druku].

³ Por. S. K. Kozłowski, *Mesolithic in Poland. A new approach*, Warszawa 1989, s. 146.

⁴ E. Maciaszczyk, *Kępa Ostrowska w mezolicie*, 1981 [maszynopis pracy magisterskiej przechowywany w KA UŁ].

⁵ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w. n.e.*, Łódź 1992, s. 120.

⁶ E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*, Łódź 1989, s. 112; E. Grzelakowska, Z. Balwierz, *Próba korelacji faz osadnictwa pradziejowego z wynikami badań paleobotanicznych w mikroregionie oderskim*, AUL, 1992, F. arch. 16, s. 276–277.

i Klonowice 5. Na stanowisku Odry 2 dr Elżbieta Grzelakowska odkryła dalszy fragment osady kultury pucharów lejkowatych z fazy wczesnowiódrekiej znanej z wcześniejszych badań w tym rejonie⁷. Na wielokulturowym stanowisku Klonowice 5 mgr Beata Górka-Grabarczyk zarejestrowała liczne wytwory krzemienne, którym towarzyszyła m. in. ceramika kultury niemieckiej. Badania na tym stanowisku będą kontynuowane.

Nawiązując do programu badań nad mezolitem Pomorza Wschodniego, w 1993 r. przystąpiono do badań stacjonarnych na stanowisku 1 w Klonowicach, woj. bydgoskie (Bory Tucholskie). Rezultatem tych badań było zarejestrowanie pozostałości kilku krzemienic związanych głównie z późnym mezolitem. Zarejestrowane inwentarze krzemienne nawiązują do kultury komornickiej i różnią się zdecydowanie od materiałów odkrytych wcześniej w części nadmorskiej Niżu, gdzie bardzo wyraźne są wpływy „maglemoskie”. Badania na tym stanowisku, jak i na innych stanowiskach późnomezolitycznych z rejonu Borów Tucholskich będą kontynuowane i po ich zakończeniu podjęta zostanie próba monograficznego opracowania mezolitu Pomorza Wschodniego.

NEOLITYZACJA NIŻU EUROPY ŚRODKOWEJ

Program badawczy pod powyższym tytułem narodził się na początku lat siedemdziesiątych w kręgu osób związanych naukowo z osobą prof. dr hab. Aleksandry Cofta-Broniewskiej⁸. Katedra Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego włączyła się szczególnie aktywnie do realizacji dwu zagadnień związanych z tym programem, a mianowicie rozpoznania późnego mezolitu Kujaw oraz w prace, których celem było pozyskanie nowych źródeł do charakterystyki fazy I i II kultury pucharów lejkowatych.

W badaniach nad późnym mezolitem Kujaw wyróżnić można dwa etapy. Pierwszy obejmował lata 1981–1983, a drugi – lata 1984–1987. W pierwszym etapie badania skoncentrowane były w południowo-zachodniej części Kotliny Toruńskiej i na Pojezierzu Kujawskim, w drugim objęto nimi Wysoczyznę Kujawską.

Za najciekawsze rezultaty pierwszego etapu omawianych badań należy uznać odkrycie takich stanowisk, jak Kolankowo st. 1, 2, 5 i Prądocin st. 6, woj. bydgoskie oraz Rybiny st. 7, woj. wrocławskie⁹. Cechą szczególną

⁷ L. J. Łuka, *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, Wrocław 1966, s. 292–293.

⁸ A. Cofta-Broniewska, B. Stolpiak, *Z dziejów badań archeologicznych na Kujawach*, Inowrocław 1984, s. 63 n.

⁹ L. Domańska, *Elements of a food-producing economy...*, s. 450 n; tejsze, *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw...*, s. 29–43; IA 82/83.

inwentarzy krzemiennych zarejestrowanych na tych stanowiskach jest ich daleko idące podobieństwo do kultury komornickiej, a wskazują na to jednopiętowe rdzenie wiórowe, rzadko stożkowe, częściej nieregularne, podprostokątne, rdzenie dwupiętowe i ze zmianą orientacji oraz liczne w grupie zbrojników półksiężycy, trójkąty równoramienne i krępe trójkąty nierównoboczne, w tym także wykonane z odłupków. Obecność trapezów w tych materiałach pozwala datować je na okres atlantycki. Późny neolit Kujaw wydaje się być zdominowany przez zespoły tego typu.

W drugim etapie prowadzono badania na stanowisku 29 w Dębach, woj. wrocławskie¹⁰. Ich efekty, w tym przede wszystkim stwierdzone współwystępowanie z wytworami krzemiennymi kultury janisławickiej kości zwierząt udomowionych, postawiły w nowym świetle zagadnienie początków gospodarki wytwórczej wśród społeczeństw mezolitycznych Niżu Polskiego¹¹. Powiązania kultury janisławickiej ze strefą pontyjską przemawiają za takim właśnie źródłem inspiracji zmian gospodarczych, jakie zarejestrowano na stanowisku 29 w Dębach¹². W rejonie stepów nadczarnomorskich początki gospodarki wytwórczej datowane są na VII tysiąclecie p.n.e. i są one związane genetycznie z kaukasko-nadczarnomorskim nurtem w transmisji bliskowschodnich wzorców kulturowych¹³. Koncepcja ta znajduje coraz szersze potwierdzenie nie tylko w materiałach archeologicznych, ale także w źródłach antropologicznych z tej strefy¹⁴.

Podsumowaniem dotychczasowego etapu badań nad początkami gospodarki rolniczo-hodowlanej w rejonie Bałtyku było sympozjum zorganizowane przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego i Instytut Archeologii i Prahistorii Uniwersytetu w Sheffield, Wielka Brytania. Tytuł tego sympozjum brzmiał „Transition to farming in the Baltic”, odbyło się ono w dniach 14–17 września 1992 r. w Polsce. W sympozjum wzięło udział 41 archeologów,

¹⁰ L. Domańska, *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnomezolitycznych społeczeństw Niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*, Inowrocław 1990, s. 49–56; tejże, *Obozowisko kultury janisławickiej w Dębach woj. wrocławskie, stanowisko 29*, Poznań–Inowrocław 1991, s. 3–57, ryc. 3–35; IA 84/85; IA 85/86; IA 86/87; IA 87/88.

¹¹ L. Domańska, *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe...*, s. 57 i n.

¹² Tamże, s. 36–46; L. Domańska, *Obozowisko kultury janisławickiej...*, s. 51–56; tejże, *The Initial Stage of the Food Producing Economy in Polish Lowland – a Case of the Dęby 29 Site*, [w:] *The Origins of Farming in the Baltic Region*, eds. M. Zvelebil, L. Domańska, R. Dennell [w druku].

¹³ L. Domańska, *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe...*, s. 11–46; tejże, *Studies on the Caucasian-Black Sea Component in the Neolithization of Mesolithic communities in the basins of the Odra and Vistula rivers*, „Mesolithic Miscellany” 1987, t. 8, z. 2, s. 1–5; tejże, *The role of the Near East Factor in the development of the Late Mesolithic Communities of the Central and Eastern Part of the European Plain*, [w:] *Contribution to the Mesolithic in Europe. Papers presented at the Fourth International Symposium*, Leuven 1990, s. 323–333.

¹⁴ K. Jacobs, *Human Postcranial Variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic*, „Current Anthropology” 1993, t. 34, z. 3, s. 311–322.

wyłożono 33 referaty, w tym 24 przez gości zagranicznych. Poza Polską na spotkaniu tym reprezentowane były takie kraje, jak: Kanada, Korea Południowa, Wielka Brytania, Holandia, Szwecja, Dania, Finlandia, Ukraina, Rosja, Litwa i Łotwa. Jego rezultaty będą ogłoszone drukiem¹⁵.

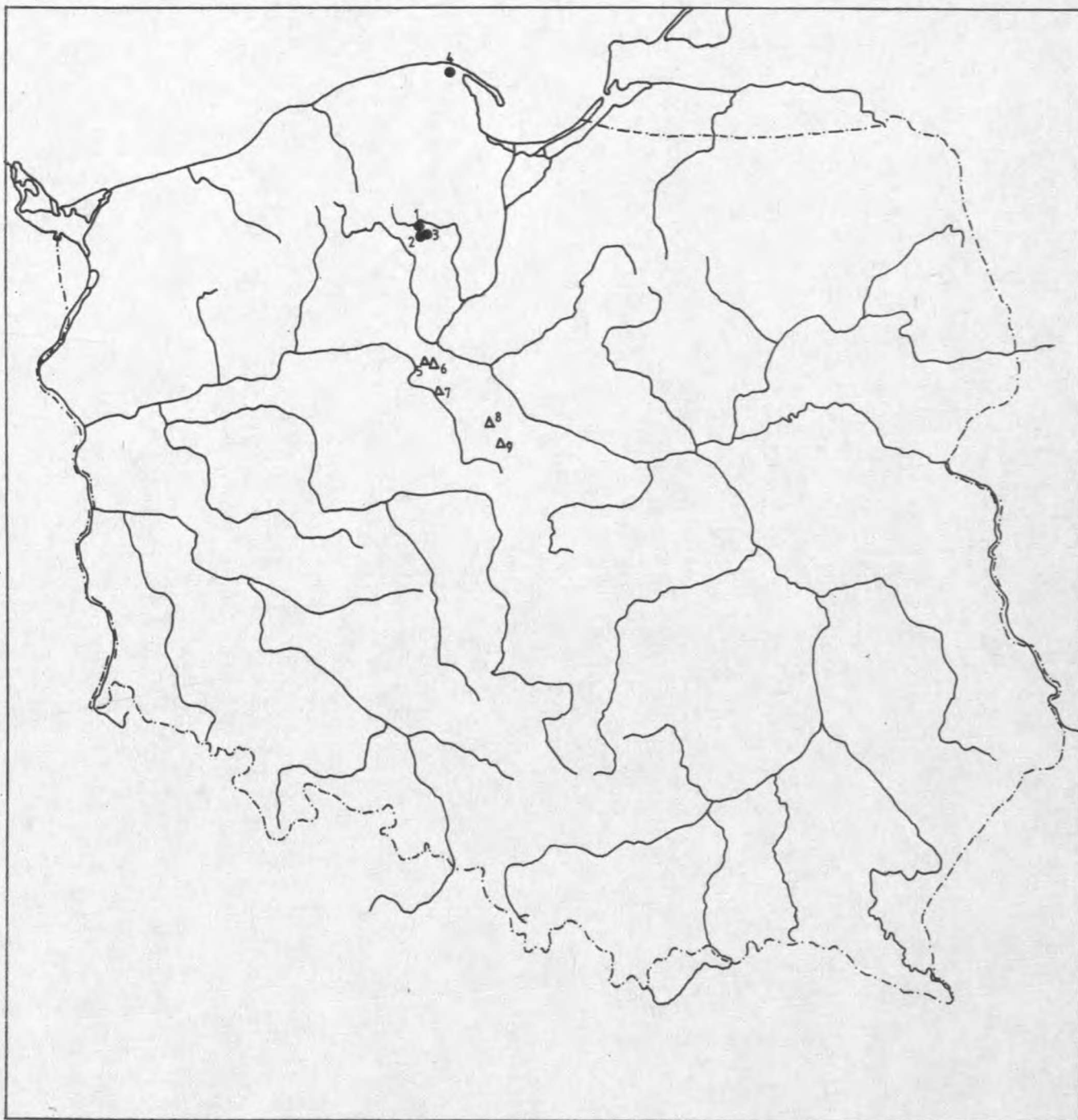
Dotychczasowe wyniki badań nad kulturą pucharów lejkowatych na Kujawach zostały podsumowane w pracach L. Czerniaka, L. Domańskiej, A. Kośko i D. Prinkego¹⁶. W ostatnich latach Katedra Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego była zaangażowana w badania wykopaliskowe na dwu stanowiskach owej kultury z obszaru Kujaw, a mianowicie Łącko st. 6A, woj. bydgoskie (1988–1990) i Dęby st. 10, woj. wrocławskie (1991–1992).

Na szczególną uwagę zasługują rezultaty badań na stanowisku 6A w Łącku. Odkryto tam osadę z fazy I („AB”) KPL z pozostałościami zabudowy wraz z licznym materiałem ceramicznym i krzemieniem oraz grobowiec związany z fazą wczesnowiódreńską tej kultury wzniesiony na wspomnianej osadzie. Dla jednego z obiektów (dołek posłupowy) związanego z osadą „sarnowską” uzyskano datę C14: Gd 6019: 3620±110BC. Odkryty grobowiec ma kształt trapezu, jego długość wynosi ok. 30, a szerokość ok. 9 m, zorientowany jest na linii E-W. Kształt grobowca wyznacza obstwa kamienna wykonana z niewielkich kamieni, niekiedy noszących ślady celowej obróbki oraz malowania. W części wschodniej grobowca zarejestrowano komorę grobową. Obecnie materiały z tego stanowiska są przygotowywane do druku.

Program naukowy pt. „Neolityzacja Nizy Europy Środkowej” został zgłoszony przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego do Komitetu Badań Naukowych, gdzie uzyskał akceptację i finansowe wsparcie (grant nr 1 P108 048 04). W ramach tego grantu przygotowywany jest obecnie cykl monografii kluczowych stanowisk KPL z obszaru Kujaw, monografii działów kultury (krzemieniarstwo, kamieniarstwo), jak też syntetyzujące ujęcie KPL na tle stosunków kulturowych wczesnego i środkowego neolitu Kujaw oraz kwestii kontynuacji i dyskontynuacji tradycji związanych z technikami wytwarzania narzędzi krzemienianych przez „atlantyckie” społeczności Kujaw.

¹⁵ *The Origins of Farming...*

¹⁶ L. Czerniak, L. Domańska, A. Kośko, D. Prinke, *The Funnel Beaker Culture in Kuiavia*, [w:] *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen*, Poznań 1991, cz. II, s. 67–75; L. Czerniak, A. Kośko, *Z badań nad genezą rozwoju i systematyką kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Poznań 1993, s. 94–102; L. Domańska, *Materiały krzemienne KPL ze stanowisk Inowrocław 95, gm. loco, woj. bydgoskie oraz Podgaj 7A i Przybranówek 43, gm. Aleksandrów Kuj., woj. wrocławskie* – w aneksie do pracy: L. Czerniak, A. Kośko, *Z badań nad genezą...*, s. 139–140.

Rys. 1. Stanowiska z epoki kamienia. Oznaczenia graficzne: ● badania Katedry Archeologii UŁ na Pomorzu Wschodnim; Δ stanowiska badane w ramach programu „Neolityzacja Niżu Europy Środkowej”. Wykaz stanowisk: 1. Odry st. 2, gm. Czersk; 2. Klonowice st. 1, gm. Czersk; 3. Klonowice st. 5, gm. Czersk; 4. Jastrzębia Góra st. 4, gm. Władysławowo; 5. Kolankowo st. 1, 2, 5, gm. Nowa Wieś Wielka; 6. Prądocin st. 6, gm. Nowa Wieś Wielka; 7. Łącko st. 6, 6A, gm. Pakość; 8. Dęby st. 10, 29, gm. Dobrze; 9. Rybiny st. 7, gm. Topólka